

Eski Mordoğan (İzmir) Köyü Camii Süslemeleri

Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL*

ÖZET

Bu makalede, Ayşe Kadın Camii olarak da bilinen Mordoğan (izmir) Köyü Camii'nin duvar süslemeleri tanıtılacaktır. İzmir'in, Karaburun ilçesine bağlı Eski Mordoğan Köyü'nde yer alan yapı, mimari kuruluşundan daha çok Geç Dönem süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Bunlar caminin inşa edildiği dönemin süslemelerinden tamamen ilgisizdir. Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı'nın özelliklerini taşırlar. Renkli boyalarla yapılmış kalem işi süslemeler arasında natüralist çiçekler, mimari tasvirler, perde motifleri ve orman manzaraları bulunmaktadır.

***Anahtar Kelimeler:** Mordoğan, Batılılaşma Dönemi, duvar resmi, perspektif.*

The Decorations of Ancient Mordoğan (İzmir) Village's Mosque

ABSTRACT

In this article, the wall decorations of the mosque of Mordoğan in Izmir which is also known as the Ayşe Kadın Mosque will be introduced. The mosque which is located in the old village of Mordoğan, attached to the town of Karaburun in Izmir, is remarkable with the late period decorations rather than its architecture. These ornaments are entirely irrelevant than the original ornaments of the period of the mosque's construction date. These ornaments carry the features of Turkish Painting that belongs to the period of Westernization. There are naturalistic flowers, architectural descriptions, screen motifs and forest landscapes in addition to the stenciled decorations with the colored paints.

***Key Words:** Mordogan, Westernization Period, wall painting, perspective.*

---

*Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi,
ersel_cagli@hotmail.com

Ayşe Kadın Camii olarak da bilinen yapı İzmir ili, Karaburun ilçesine bağlı Mordoğan beldesindeki Eski Mordoğan Köyü'nde yer almaktadır¹. Bu köy, belde merkezine yaklaşık 2 km. mesafededir. Köyde yaşayan yaşlı kimseler; yerleşim ilk defa burada başladığını ve 19. yüzyılın sonlarına doğru da kıyı kenarına taşındığını ifade etmektedir.

Caminin inşa ve usta kitabesi yoktur. Bu konuda haber veren kaynaklara da sahip değiliz. Ancak günümüzde, Vakıflar Müdürlüğünce hazırlanarak caminin üzerine yerleştirilmiş olan Latin harfli kitabe levhasında *Ayşe Kadın*² adındaki bir bani tarafından, 14. yüzyılda³ inşa ettirildiği bilgisi yer almaktadır. Bununla birlikte, yapının tarihi için bilim çevrelerince iki farklı inşa dönemi ileri sürülmektedir. Bazı araştırmacılar bu yapıyı 14. yüzyıla⁴ bazılarının da inşa malzemesi, kubbe eteğini dolaşan kirpi saçak ve sivri kemerli pencerelerine bakarak, daha geç bir döneme 15. veya 16. yüzyıllara tarihlenmektedir⁵. Yapının bugünkü görünüşü 14. yüzyıl yapısı olabileceğine dair bir fikir vermemektedir. Biz ikinci görüşü daha makul kabul edip, yapının özellikle kirpi saçakları dolayısı ile Osmanlı dönemine atfedilebileceği kanısındayız. Bölgenin Osmanlı idaresine 1426⁶ yılında girdiği de düşünüldüğünde 15. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

¹Engelibeli bir arazi üzerine kurulmuş olan köyde, yakın zaman kadar cami dışında bir hamam ve birkaç da dükkân yer almaktaydı. Fakat hiçbirini bugün için mevcut değildir. Yerinde yapılan incelemelerde, bu yapılara ilişkin herhangi bir kalıntı veya ize rastlanmamıştır. Günümüzde yerlerine evler ve başka yapılar inşa edilmiştir. Yörede yaşayan yaşlı kişiler, bir zamanlar çevredeki evlerin önünde küçük dükkânların yer aldığını ve yakın zamana kadar civar köylerden buraya alışverişe geldiğini söylemektedir. Bu konudaki en somut bilgiyi ise Evliya Çelebi vermektedir. Seyyahımız Seyahatnamesi'nin 8. cildinde Karaburun Kazası'ndan söz ederken "... İzmir Mollasının arpalığıdır. Bir camii, bir hamamı, yedi dükkânı vardır." şeklindeki bir bilgiyi bize nakletmektedir. Zannımızca, Evliya Çelebinin sözünü ettiği yapılar bunlar olmalıdır. Tüm bunlar, bugünkü Mordoğan Köyünün, 17. yüzyılda, camisi, hamamı ve birkaç dükkânı bulunan, bölgesel öneme sahip, küçük bir merkez olduğuna işaret etmektedir. Bu özelliğini son zamanlara kadar da korumuştur. Bugünkü mevcut cami de seyyahın bahsettiği yapı grubunun bir parçası olmalıdır. M. Zıllıoğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s.530; Y. Dağlı-S.A. Kahraman-R. Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.9, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.58.

²Burada yer alan yanlış bir kanıyı düzeltmekte yarar vardır. Bugünkü yayınlarda ve resmi belgelerde adı geçen Ayşe Kadın/Hatun (Ö.T.1804) yapıyı ilk inşa ettiren değil, zannımızca, 19. yüzyıl Şer'iye Sicili'nde bahsi geçen onarımı (muhtemelen 18. yüzyılın son çeyreği) yaptıran kişidir. Bu konuya, süslemelerin tarih ve usta problemini ele aldığımız bölümde daha ayrıntılı bir şekilde tekrar değinilecektir. Şer'iye Sicili hakkında bkz. C. Telci - B. Güntürk, *Karaburun*, İstanbul 1996, s.21.

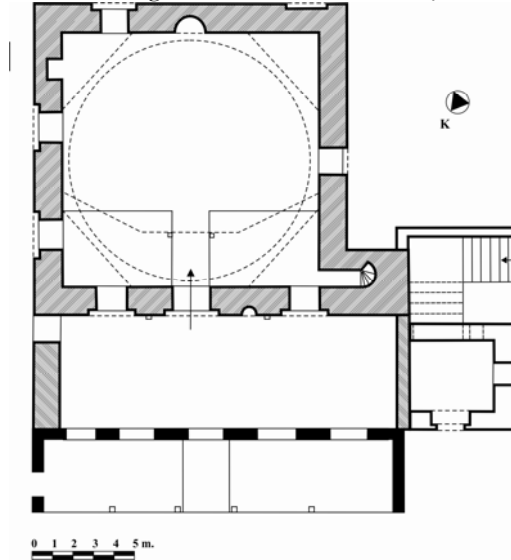
³Bu tarih, T.C. İzmir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü tarafından yayımlanan kültür envanterinde de yer almakta, hatta tescil fişi olduğu anlaşılan belgede yapının banisi olarak da Ayşe Hatun'un adı geçmektedir. *İzmir İl Kültür Envanteri "Çeşme-Karaburun"*, T.C. İzmir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, İzmir, 2001, s.43.

⁴Bilim çevrelerince de genel kabul görmüş bu tarihlendirmede belirsiz bir düşünce yer almamaktadır. Bu çalışmalarda, 14. yüzyıla tarihlendirme için ileri sürülen ne olduğuna dair bir açıklama getirilmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla yapının plan ve inşa özelliklerine bakılarak bir tarihlendirme yapılmış ya da kültür müdürlüğündeki tarihlendirme, inşa kitabesinin de olmamasından dolayı aynen kabul edilmiş gözükmektedir. Stil kritiğine dayalı bu yaklaşım kısmen tutarlı olmakla birlikte eksik kalmış bir çabadır. H. Önkal, "Mordoğan Köylerinden Üç Cami", *XI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler 17-19 Ekim 2007*, İzmir, 2009, s.284; A.S. Değerli, *İzmir Türk Mimarisinde Duvar Resimlerinin Korunması ve Restorasyon Sorunları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü TDAE Türk Sanatı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s.134.

⁵C. Gürbıyık, *Karaburun Yarımadası'nda Türk Mimarisi*, İstanbul 2010, s.24.

⁶H. Akın, *Aydınoğulları Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s.82; E. Merçil, "Aydınoğulları", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s.239-241; Telci - Güntürk, *a.g.e.*, s.42-43; Ş. Işık, *Karaburun Yarımadası'nın Tarihsel Coğrafyası*, İzmir 2002, s.16.

Güneyden kuzeye doğru hafif eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiş eser, defalarca onarım gördüğü için orijinal şekliyle günümüze kadar ulaşamamıştır. Bugünkü şekli pek çok değişimlerin sonucudur. Cami, üzeri kubbeye örtülü, kare planlı bir harim, bunun kuzeyinde yer alan iki birimli son cemaat yeri ve kuzeybatı köşede yükselen minareden oluşmaktadır (Şek.1) (Res.1). Harim duvarları moloztaş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Duvar köşelerinde ise düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Yapının orijinal minaresi, tarihini tam olarak belirleyemediğimiz bir dönemde yıkılmış ve yerine mevcut kitabeden de anlaşıldığı üzere 1947 yılında, *Havranlı M. Ali Ak* tarafından bugünkü modern minare inşa edilmiştir.

Şekil 1. Eski Mordoğan Köyü Camii Planı.

Resim 1. Eski Mordoğan Köyü Camii. Kuzeybatıdan genel görünüş.

Yapı, mimari kuruluşundan çok geç dönem özellikleri gösteren süslemeleri ile ilgi çekmektedir. Gerek son cemaat yeri gerekse yapı içinde sıva ve ahşap üzerine renkli boyalara yapılmış kalem işi ve alçı süslemeler bulunmaktadır. Ancak son cemaat yeri ve harim duvarlarının alt kesimlerinde yer alan kalem işi süslemelerin neredeyse tamamına yakını, aşınmalar ve geçirilen onarımlar nedeniyle kaybolmuştur. Bu nedenle bugün yalnız harim duvarlarının üst kesimi ile kubbe içi süslemelerinden söz edilebilir.

Caminin kuzeyine, sonradan inşa edildikleri anlaşılan iki birimli bir bölüm eklenmiştir⁷. Öndeki birim, yakın bir tarihte, 1,20 m. yüksekliğinde kâgir bir duvar örülerek camekânla kapatılmıştır (Res. 2). Bunun gerisinde yer alan ikinci birim üstteki kadınlar mahfiline zemin oluşturan bir mahaldir. Üzeri düz ahşap tavanla örtülüdür. Tavan, ikisi harim kuzey duvarına bitişik, diğerleri serbest, silindirik kesitli dört ahşap destekle taşınmaktadır. Son cemaat yeri güney duvarının bir zamanlar, sıva üzerine yapılmış kalem işi süslemelerle bezeli olduğu geriye kalan izlerinden anlaşılmaktadır. İlk kez, 2005 yılında ziyaret etme imkânı bulduğumuz yapının buradaki süslemelerinin, tarihini tam olarak bilemediğimiz, ancak çok geç olmayan bir dönemde üzerlerinin badana edilerek tarihin karanlıklarına terk edildiğini gözlemledik (Res. 3). Bu kalem işi süslemelerin varlığı, 2006-2007 yıllarında vakıflar genel müdürlüğünce gerçekleştirilen onarım sırasında fark edilmiş ve üzerlerindeki badana tabakası temizlenerek ortaya çıkarılmıştır. Fakat bu kez de ilk zamanki netliğini kaybetmiş halde bir kısmı kurtarılabilmıştır (Res. 4). Kalan kısımlar süslemenin bütünü hakkında fikir verebilecek durumda değildir. Bugün için sadece pencere alınlıklarında görülebilen bu süslemeler bitkisel karakterlidir. Benzer süslemelerin duvarın diğer yüzeylerinde de bulunup bulunmadığı bizim için şimdilik bir soru işaretidir. Örnekler; ince bir dalın iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiş yaprak desenlerinden oluşmaktadır. Renk olarak da yeşil, kırmızı, sarı ve kahverengi tonları kullanılmıştır.

Resim 2. Eski Mordoğan Köyü Camii. Kuzey cepheden genel görünüş.

⁷Kimi araştırmacılar tarafından kare planlı, tek kubbeli caminin özgününde herhangi bir revak ihtiva etmediği, bu birimlerin yapıya sonradan, farklı zamanlarda ilave edilen kısımlar olduğu ileri sürülmektedir. Önköl, *a.g.m.*, s.284-285.

Resim 3. Eski Mordoğan Köyü Camii. Camii. Son cemaat yerinin onarımından önceki durumu (2005).

Resim 4. Eski Mordoğan Köyü Camii. Son cemaat yerinin onarımından sonraki durumu (2008).

Yapının harimi kare bir plana sahiptir. Buraya, kuzey duvarının ortasına yerleştirilmiş, dikdörtgen açıklık şeklindeki bir kapı ile girilir. Üzeri, sivri kemerli tromplarla geçilen tek bir kubbe ile örtülüdür. Toplam dokuz adet pencere ile aydınlatılan mekânın kuzey duvarı boyunca, ahşap kadınlar mahfili uzanmaktadır. Doğu duvarının güney ucunda sivri kemerli dikdörtgen bir niş, batı duvarının kuzey ucunda da minare girişi yer almaktadır. Ayrıca güney duvarının ortasında yarım daire profilli bir mihrap, güneydoğu köşesinde de küçük bir vaaz kürsüsü bulunmaktadır.

Harimin asıl ilgi çeken yanı geç dönem özellikleri gösteren alçı ve kalem işi süslemeleridir. Kimi araştırmacıların⁸ da ilgilendiği bu süslemeler içeri girenlerin ilk anda dikkatini çekecek şekilde yapılmışlardır. Duvarlarının yüzeyleri, tromplar, minber, mihrap kavsarası ve kubbe içi duvar resimleri ile kaplanmıştır (Res. 5). Süslemelerin geneli sıva, bir kısmı da ahşap üzerine yapılmıştır. Alt sıra pencerelerin biraz üstünden başlayıp, tromp ve kubbe içine doğru yoğunlaşarak devam eden süslemeler, çoğunlukla bitki motifleri ile mimari tasvirler içeren kompozisyonlardır. Natürmort, sembolik motifler, mimari parçalar ve yapılar tek tek veya bir doğa içinde ele alınmıştır. Bugün, özellikle duvarlarının alt seviyesindeki süslemelerin iyi korunamadığı ve tamamına yakınının yok olduğu anlaşılmaktadır. Sadece bazı bölümlerinin günümüze ulaşabildiği, onların da süslemenin geneli hakkında fikir verebilecek durumda olmadığı görülmektedir (Res. 6).

⁸Gürbyyk, *a.g.e.*, s.19; Önkal, *a.g.e.*, s.286; Değerli, *a.g.t.*, s.135-140.

Resim 5. Eski Mordoğan Köyü Camii. Harimden genel görünüş.

Resim 6. Eski Mordoğan Köyü Camii. Harim batı duvarında yer alan süslemelerden geriye kalanlar.

Dışarıdan, sekizgen bir yalancı kasnağa sahip kubbenin iç yüzeyi renkli boylarla yapılmış kalem işi süslemelerle bezelidir (Res. 7). Burada, kubbenin tüm yüzeyine, iyon tarzından esinlenilmiş başlıklara sahip sekiz sütunla taşınan kubbeli bir mekân tasvir edilmiştir. Merkeze doğru yükselirken birbirlerine yaklaşan sütunlar, küçük ölçekli kubbeye düşey doğrultuda bir görünüş kazandırarak, iç mekânın etkinliğini arttırmaya yönelik bir çaba gibi durmaktadır. Acemice yapılmış bir mekân denemesi olarak görebileceğimiz bu çaba, yukarı bakan kişide, sütunlarla taşınan yüksek bir kubbe altında duruyormuş hissi uyandırmaktadır. Merkezde yer alan kubbe tasvirinin göbeğine meyve(?) ve çiçeklerden oluşan bitki motifi işlenmiştir. Bu bitki demetinden sonra, kubbeyi çepeçevre dolaşan ve belirli aralıklarla fiyonklar oluşturan kahverengiye yakın sarı renkteki ince bir kuşak dikkati çekmektedir. Çiçek demeti ile kuşak arasında kalan yüzeye ise başka motifler işlenmiştir. Ancak boyaları döküldüğü için bunların ne tasvirleri olduğuna karar vermek şimdilik mümkün değildir. Söz konusu kubbe tasvirinin etek kısmı, yamuk dikdörtgenlerle sekiz eşit parçaya bölünmüş ve her bir parçanın içerisine sarı, kahverengi gül motifleri; sütun başlıklarının üzerine denk gelen ara boşluklara da yayvan gövdeli, üstü kapaklı, ayaklı birer sarı kâse veya vazo resmedilmiştir (Res. 8). Sütunların yüzeylerini, küçük çiçek ve yapraklardan oluşan ince dallar, adeta bir sarmaşık gibi sarmaktadır. Sütun aralarında kalan boşluklar ise pek çoğu tahrip olmakla beraber, ayaklı vazo veya yayvan kâse içinden çıkan çiçek buketleriyle bezenmiştir. Doğal yaprak ve çiçeklerden meydana gelen bu buketlerle kaplar arasında bir oransızlık söz konusudur. Tasvirlerin her birinin çevresi çiçekli bitki motifleri ile dört yönden çerçevelenmiştir (Res. 9).

Resim 7. Eski Mordoğan Köyü Camii. Kubbede yer alan süslemelerden genel görünüşü.

Resim 8. Eski Mordoğan Köyü Camii. Kubbe merkezinde yer alan genel süslemelerden ayrıntı.

Resim 9. Eski Mordoğan Köyü Camii. Kubbede yer alan süslemelerden ayrıntı.

Sütunları taşıyan, profilli başlıklara sahip yüksek kaidelerin arası sarı renkteki perde motifleriyle bezelidir. Üstten birer fiyonkla bağlanarak asılı halde duran bu perdelerin bir kısmı iyi korunamamış ve yer yer boyaları dökülerek bozulmuştur. Perdelerin kıvrımları, sarının farklı tonları ile verilen ışık-gölge kontrastıyla oluşturulmuş ve yüzeyleri dört yapraklı, küçük çiçek motifleri ile doldurulmuştur. Sütun kaidelerinin üzerlerine ise birer kupa, ibrik, vazo veya kâse tasvirleri yerleştirilmiştir. Kubbe eteğinin en alt bölümünde ise zikzaklarla bezeli ince bir şerit görülmektedir. Işık-gölge oyunları ile kabartma hissi verilen bu zikzakların üzerlerine, son derece üsluplaştırılmış çiçek, belki de birer gül veya karanfil olan motifler yerleştirilmiştir (Res. 10).

Resim 10. Eski Mordoğan Köyü Camii. Kubbe eteğinde yer alan süslemelerden ayrıntı.

Kubbeye geçişi sağlayan trompların da yüzeyi tamamen boyalı nakışlarla süslenmiştir. Bu bölümün tüm yüzeyini kaplayan ve tepede iri bir fiyonkla bağlanmış olarak asılı duran perde motiflerinde yeşil, sarı, beyaz ve kahverengi renkler hâkimdir (Res. 11). Bunların bir kısmı iyi korunamamış ve yer yer bozulmuştur. Süslemelerin ilk anda birbirlerinin kopyası oldukları düşünülse de ayrıntılarda bazı farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Örneğin güneydoğu köşedeki trompta yer alan perde motifinin tepe noktasına kırmızı bir kurdele yerleştirilmişken, güneybatı köşedekinin yüzeyine, ortadan iki yana ayrılmış, kırmızı renkli ikinci bir perde tasviri daha işlenmiştir. Kenarları kıvrımlar yapan, eteklerinde püsküllerin yer aldığı perdelerin tüm yüzeyi yeşil, mavi, beyaz, sarı ve kırmızı renkte çiçekler açmış ince bahar dalları ile süslenmiştir (Res. 11).

Resim 11. Eski Mordoğan Köyü Camii. Tromp süslemelerinden görünüş.

Dikkat çekici kalem işi süslemelerden bazıları da tromp yüzeylerinde, trompları birbirine bağlayan kemerlerde ve köşeliklerinde karşımıza çıkmaktadır (Res. 12-13). Bu süslemelerin hasar gören kısımları 2006-2007 yıllarındaki onarım sırasında yenilenmiştir. Kemer köşeliklerindeki süslemelerde, dilimli madalyonlar içinde, çevresi ay, renkli çiçek, gül ve yaprak motifleri ile kuşatılmış dört halifenin ismi yer alır (Res.

12). Kemer yüzeylerinde ise akant yapraklarından oluşan “C” ve “S” şekilli kıvrık dallar, sarı ve kahverengi tonları ile dikkati çekmektedir. Dalların çevresine ve aralarına kırmızı, yeşil ve mavi renkli, ince yaprakları bulunan çiçek motifleri yerleştirilmiştir. Kemerlerin yüzeylerine yayılan “C” ve “S” kıvrımlı bu çiçekli dallar, kemerin tepe noktasında birer düğüm yaparak, yuvarlağa yakın oval madalyonlar meydana getirmektedir. Her birinin içi değişik bina tasvirleriyle süslenmiş bu madalyonlarından sadece güneyde, mihrabın üzerinde yer alanı diğerlerinden farklı bir motife sahiptir (Res. 13). Burada, ana madalyonun içine, önce iç içe dilimli iki küçük madalyon daha yerleştirilmiş, sonra da en içteki madalyonun ortasına, Arap harfleriyle “Besmele” istiflenmiştir. Birinci madalyonla ikinci madalyon arasında kalan boşlukta ise birbirlerine ince saplarla bağlanan palmet motifleri görülmektedir. Renk olarak siyah, beyaz ve sarı tercih edilmiştir. Camideki diğer yazılardan çok daha iyi yazılmış olan Besmele’nin hat kalitesi, buraya sonraki bir onarımda, şablonla yardımıyla yerleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Belki özgününde, burada da diğerleri gibi bir yapı tasviri yer alıyordu. Buna kesin karar vermek şimdilik güçtür.

Resim 12. Eski Mordoğan Köyü Camii. Tromp kemer ve köşeliklerindeki süslemelerden ayrıntı.

Mimari tasvirler; ağaç, çiçek ve küçük bitkilerden oluşan bir doğa içinde verilmiştir. Beyaz üzerine, kiremit kırmızısı, yeşil, sarı ve mavi renkler kullanılmıştır. Yer yer bozulmaların görüldüğü bu binalar tek veya iki katlı, küçük yapılardır. Konak ya da ev oldukları anlaşılan bu yapılar, iki yana eğimli, kiremit kaplı kırma çatıları, ufak açıklıkları ve verandaları ile en ince detayına kadar ayrıntı bir üslupla ele alınmıştır (Res. 13). Ön cepheler yan cephelerle birlikte gösterilerek basit de olsa bir perspektif denemesine girişilmiştir. Ağaç ve bitkilerde ise yeşil ve sarının farklı tonları kullanılarak oluşturulan ışık ve gölgelendirmelerle perspektif daha da pekiştirilmek istenmiştir. Fakat aynı resim içinde birden fazla bakış açısının yansıtılması, daha henüz yerine oturtulamamış bir perspektif kaygısına işaret etmektedir. Perspektif gereği ön cephelerinden hariç, yan cepheleri de görünecek ise bunun sağ veya sol yan cepheden biri olması gerekirken, her iki cephenin de birlikte gösterildiği anlaşılmaktadır.

Resim 13. Eski Mordoğan Köyü Camii. Kemer yüzeylerindeki mimari tasvirler.

Mimari tasvirlerden batıda yer alan yüzeyel bir anlatıma sahiptir ve çocuksu çizgileriyle diğerlerinden ayrılır (Res. 13). Bu durum şu iki soruyu akla getirmektedir. Acaba bu tasvir ilk yapılışında böyle mi tasarlandı, yoksa sonradan mı bu şekli aldı? Tekniğinin sadeliği ve basit çizgilerle yapılmış olması, onarımlardan birinde bu şekli almış olabileceğini düşünmemize imkân vermektedir. Zira diğer mimari tasvirler, sağlam resim bilgisine sahip bir elin eseri olduklarını ve sanatçının anlatımlarında basit çizgileri kullanmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Burada, daha önceleri yer alan ve hayli bozulmuş olan tasvirin tam algılanamaması böyle bir uygulamaya gidilmesine sebebiyet vermiş olmalı. Bu aynı zamanda, ülkemizdeki restorasyon hatalarının da güncel bir örneğidir. Ne yazık ki, yapıların mimari ve süsleme unsurlarına yönelik müdahalelerde hasar görmüş bölümlerin tamamen yenilenmesi ya da bu örnekte olduğu gibi tamamlanması yoluna gidilerek abartılı ve gereksiz restorasyonlar gerçekleştirilmekte, sonucunda da geri dönüşü mümkün olmayan durumlar ortaya çıkmaktadır.

Yapıda, harim duvarlarının da bir zamanlar zeminden üst örtüye kadar boyalı nakışlarla bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu süslemelerden duvarların alt seviyesinde bulunanların neredeyse tamamına yakını aşınma ve onarımlar neticesinde kaybolmuştur. Duvarın üst yarısında, alt sıra pencerelerin biraz üstünden başlayan süslemeler ise daha iyi durumdadır. Bu süslemeler, iki yanına simetrik olarak sıralanmış yeşil yapraklı ince dallarla çerçevelenmiştir. Tromp aralarındaki yüzeylerde yer alanlar özellikle dikkati çeker. Güney ve kuzey taraftakilerden geriye hiçbir iz kalmazken, doğu

ve batı taraftakilerde birer orman manzarasının varlığı rahatlıkla seçilebilmektedir (Res. 14). Bu ormanlardan doğu taraftaki daha iyi durumdadır. Batı duvarındakiler ise belli belirsiz seçilebilmektedir. Her iki orman da incecik kırmızı gövdeleri üzerinde, yukarı doğru sivrilerek yükselen, büyüklü küçüklü yemyeşil servi ağaçlarından meydana gelmektedir. Ayrıca servilerin hemen yanı başında, birer palmye veya çam ağacı olarak düşünüldüğüne ihtimal verdiğimiz, daha uzun ve kalın gövdeli ikinci tür ağaçların da varlığı fark edilmektedir. Ne yazık ki çok azı korunabildiği için resmin geneli hakkında bir şey söylemek şimdilik pek mümkün değildir. Ağaçlardan ön palandakiler daha büyük, geridekiler ise küçük verilerek başarılı bir perspektif oluşturulmaya çalışılmıştır.

Resim 14. Eski Mordoğan Köyü Camii. Harim doğu ve batı duvarındaki orman manzaraları.

Duvarların üst seviyesinde, pencerelerin hemen üzerine rastlayan kısımlarda ve aralarda ise farklı tiplerde panoların varlığı dikkati çeker (Res. 15). Ancak büyük oranda tahrip oldukları için panoların tam şekli ve kompozisyonun geneli hakkında bir şey söylemek güçtür. Duvar yüzeylerini kapladığını düşündüğümüz bu panoların yerine göre kompozisyonun türü belirlenmiştir. Pencerelerin üzerinde yer alanlar, aşağıya doğru, gırlant şeklinde sarkan, yeşil beyaz, mavi, kırmızı renkli çiçek buketleri ile süslüdür.

Resim 15. Eski Mordoğan Köyü Camii. Pencere üst seviyesinde yer alan süslemelerden geriye kalanlar.

Giriş açıklığıyla aynı eksen üzerinde yer alan mihrap güney duvarının ortasındadır. Yarım daire profilli mihrap nişi, çeyrek küre şekilli bir kavsara ile örtülmüştür. Nişin iki yanında; dikdörtgen kaidelere oturan, üzeri akantus yapraklarıyla süslü başlıklara sahip, yarım daire profilli alçı sütunçeler yer almaktadır (Res. 16). Caminin iç duvarları gibi mihrap kavsarasının tüm yüzeyi de boyalı bezemelerle süslüdür. Aslında mihrap nişinin de bir zamanlar boyalı nakışlarla süslü olduğu üst kesiminde kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bu izler, tromp yüzeylerinde yer alan perde motiflerine süsleme karakteri ve üslup açısından çok yakındır (Res. 17). Renkli küçük çiçekler ve ince çizgiler perde kıvrımlarını hatırlatmakta, dolayısı ile de perde motiflerinin havasını vermektedir. O halde, bunlardan da anlaşıldığı üzere, buradaki süslememin de bir perde tasviri olabileceğini söylemek yanlış olmasa gerek.

Resim 16. Eski Mordoğan Köyü Camii. Mihrab ve süslemelerinin onarım öncesi ve sonrasındaki durumu.

Resim 17. Eski Mordoğan Köyü, Camii. Mihrap nişi süslemelerinden geriye kalanlar ve kavsaradaki Kâbe tasviri.

Tepe noktasında, aşağı doğru sarkan, kırmızı güller ve çok yapraklı yeşil çiçeklerden oluşturulmuş iki çiçek buketi yer alan, çeyrek küre şekilli kavsaranın alt bölümünde bir perde, üst bölümünde ise Kâbe tasviri bulunmaktadır (Res. 17). Üç kıvrımlı perde motifinin bir kısmı iyi korunamamış ve bize göre sağ yarısı tahrip olmuştur. Sağlam durumdaki kısımlarından, perde kıvrımlarının beyaz ve siyahın farklı tonları ile verilen ışık-gölge kontrastıyla oluşturulduğu, yüzeylerinin ise kırmızı ve mavi renkli küçük çiçek motiflerinden oluşan bitki demetleri ile süslediği anlaşılmaktadır.

Kavsarada, asıl ilgi çeken süsleme Kâbe tasviridir (Res. 17). Üzerindeki siyah örtüsü ile birlikte verilmiş merkezdeki bu Kâbe tasviri bütün sahneye hâkim bir konuma yerleştirilmiştir. İki yanında yer alan tek sıra halinde, çocuksu çizgilerle anlatılmış revakların ufak silüetleri, Kâbe'nin önemi karşısında kendilerine münasip görülen bir nispettedir. Revakların kuş bakışı görünüşü başarısız olsa da bir mekân denemesine girişildiğine işaret eder. Ayrıca Kâbe'nin çevresinde mavi, kırmızı ve yeşilin yoğun olarak kullanıldığı, kubbeli ve külahlı başka yapılar da mevcuttur. Bu yapılardan hem ön hem de geri plandakilerin, diğerlerine göre daha küçük gösterilmesi perspektif kurallarına aykırı bir durum ortaya koysa da bunu kompozisyona derinlik kazandırma isteğinin acemice bir sonucu olarak kabul etmek gerekir. Kâbe'nin önünde, kompozisyonun sağ alt kenarına yakın yerde, iki şerefeli bir minare ve bozulmalardan dolayı pek seçilemeyen bir yapı görülmektedir (Res. 17). Bunun bir cami yapısı olması kuvvetle muhtemeldir. Kaidesiz, silindirik minarenin, mazgal şekilli açıklıkları, konik külahı ve çifte şerefesinin belirtilmiş olması ayrıntılı bir şekilde ele alındığını gösterir. Minarenin hemen üzerinde, geri planda bulunan, kırmızı kiremitlerle kaplı konik külahlı iki küçük kulesi olan bir başka yapının varlığı dikkati çeker. Dört köşe kulelerden soldakinin üzerinde sallanan kırmızı renkli bayrak, bunun küçük bir savunma yapısı, belki de bir kale ya da devlet binası olabileceğini düşündürmektedir. Kâbe'nin iki yanında yer alan ve boyut olarak ona yakın olan diğer yapılar; yüksek birer kasnak üzerine oturtulmuş tek kubbe ile örtülü kübik mekânlarının yanı sıra önlerinde yer alan, üzeri eğimli bir çatı ile kapatılmış revakları ile küçük birer mescit ya

da türbeyi anımsatmaktadır. Kubbelerin dilimleri, kapı, pencere ve kemer gibi açıklıkları, sütun ve silmeleri ayrı ayrı belirtilmiştir. Her iki yapının da kubbelerinin üzerinde ikişer küçük âlem bulunmaktadır.

Kâbe'nin solunda, mescit ya da türbe olması muhtemel yapı ile Kâbe arasında yer alan boşlukta, küçük bir mimari tasvirin varlığı dikkat çeker (Res.17). Üzerindeki kubbesi yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanmış sütunlarla taşınan, bu dört köşe baldaken tarzındaki yapı belki de bir çeşme tasviri olarak düşünülmüştür. Bu su yapının sağında, Kâbe'nin hemen üzerinde, benzer bir ikinci yapı daha göze çarpar. Biraz alçak ve enine gelişim gösteren bu yapı belki de bir köşk olarak düşünülmüş olabilir. Bunun da üzeri, âlemlik tek bir kubbe ile örtülü olup, sütun ve kemer gibi taşıyıcı elemanları gösterilmiştir. Ancak ayrıntılı işlendikleri halde, gölgesiz olarak, tamamen iki boyutlu, hiç hacmi olmayan, yüzeysel süs motifleri olarak durmaktadırlar.

Yapıda, iç görünümü zenginleştirmek için alçı süslemelere de yer verilmiştir (Res. 16-17). Bu süslemeler, mihrap tepeliğinde, iki yandaki sütun ve başlıklarında görülmektedir. Mihrabın iki yanında, dikdörtgen prizma şekilli kaideler üzerine oturtulmuş, iki sütun yükselmektedir. Duvara bitişik olan bu sütunlar yarım daire şeklindedir. Akantus yaprakları ile süslü başlıkları, "C" ve "S" kıvrımlı dallardan oluşan, tepesinde elips şekilli bir madalyonun bulunduğu, tepeliği taşır gibidir. Alçı süslemelerin tüm yüzeyi günümüzde altın yaldızla boyalıdır.

Mihraba göre sade olan minber ahşaptır (Res. 18). Kuruluş biçimi geleneksel şemayı korumuş, ancak yüzeyleri dönemin zevkine uygun süsleme unsurları ile bezenmiştir. Minber kapısında, aynalıklarda, köşkte ve köşk kısmının altında görülen kemerli geçitlerde batılılaşma döneminde sıkça rastlanan tek tek veya buket halindeki çiçeklerden ve yapraklardan oluşan kırmızı, yeşil, mavi ve sarı renkli bitkisel süslemeler görülmektedir. Ayrıca aynalık ve korkulukları çıtalarla meydana getirilmiş geometrik geçme örnekleriyle süslüdür.

Resim 18. Eski Mordoğan Köyü Camii. Minber ve üzerindeki süslemelerden ayrıntı.

Harimin güneydoğu köşesinde, bodur bir sütun üzerine oturtulmuş, ahşap parmaklıklı bir vaaz kürsüsü yer almaktadır. Yuvarlak hatlarıyla dikkat çeken kürsünün oturduğu unsurun yüzeyinde de boyalı nakışlar mevcuttur. Eğri yüzeyli bölümünün üzeri, yer aldığı alana göre şekillenmiş dikdörtgen panolara ayrılmış ve her bir panonun içine bitkisel motifler işlenmiştir. Yer yer bozulmaların görüldüğü bu bezemeler, son cemaat yeri pencere alınlığındaki motiflere süsleme karakteri, motif ve renk açısından çok yakındır. Hatta aynısıdır diyebiliriz.

İlk inşası 14. yüzyıla kadar indirilen cami mimari kuruluşundan daha çok süslemeleri ile dikkati çeker. Yapının gerek son cemaat yeri gerekse iç mekânında, sıva ve ahşap üzerine yapılmış zengin kalem işi süslemeler vardır. Ancak bu süslemeler caminin inşa edildiği döneme uygun bir üslup birliği sergilememektedir. Dolayısı ile caminin süslemelerden çok daha eski olduğu, bezemelerin yapıya sonraki dönemlerde gördüğü onarımlardan biri sırasında eklenmiş olabileceği ileri sürülebilir. Duvar resmi olarak da adlandırılan bu bezemeler, Anadolu Türk Sanatında, 18-19. yüzyıllarda gelişim gösteren ve *Batılılaşma Dönemi*⁹ olarak ifade edilen yeni akıma özgü üslup ve kompozisyonlara sahiptir. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Anadolu'daki birçok cami, konak bu tür duvar resimleri ile süslenmiştir. Bu yeni akımın başlıca sebebi Batı ile olan siyasi ve kültürel ilişkilerdir. Bir duraklama ve gerileme dönemi olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun yine de ihtişamını koruduğu 17. yüzyıldan sonra; 18. asır imparatorluk için çöküşün başladığı bir çağ olarak kabul edilir¹⁰. Birbiri ardına gelen savaşlar ve yenilgiler, ciddi iç karışıklıklar ve ekonomik sıkıntılar devlette önemli sarsıntılara neden olmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen kültürel hayatta ise bir canlılık söz konusudur. Özellikle III. Ahmet (1703-1730) ve onun sanata düşkün yenilikçi veziri İbrahim Paşa bir taraftan Batının askeri ve siyasi gücünü öğrenmek için buralara elçiler gönderirken bir taraftan da eğlence, kültür ve imar hareketi başlatır. Bu askeri ve diplomatik ilişkiler toplumun her alanında olduğu gibi sanat alanında da kendini hissettirir. Batılı etkiler süsleme alanında da görülmeye başlar. Sanatçılar bir yandan geleneksel minyatür geleneklerine bağlı kalırken bir yandan da Batı anlayışında konu ve üslup denemelerine girişmiştir. Bu bezemeler, Geç Dönem Anadolu Türk Mimari süslemesinde, Batı etkisinde yapılmış Türk Resim Sanatı'na geçişin örnekleri olarak kabul edilmektedir¹¹.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden Mordoğan Köyü Ayşe Kadın Camii de Geç Dönem duvar resimleri ile süslü bir örnektir. Bir kısmı son yıllardaki müdahalelerle yenilenmiş olan resimlerle doğrudan ilgili bir kitabe, arşiv kayıtları ve

⁹Batılılaşma Dönemi duvar resimleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. M. Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul 1960, s.1179-190; R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara 1973; ay.yaz., "Camide Resim", *Türkiyemiz*, S.14, İstanbul 1974, s.2-9; ay.yaz., *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara 1976; ay.yaz., "Yozgat'da Resimli Bir Cami ve Bir Ev, *Sanat Dünyamız*, S.7, İstanbul 1976, s.24-32; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1750-1800*, Ankara 1977; G.Renda-T.Erol, *Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*, C.I, İstanbul 1980, s.49-76; C. Nemlioğlu, "Kalem İş Teknikleri", *Antika*, S.17, (1986), s.6-7; D. Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1954; ay.yaz., *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995, s.131-140.

¹⁰İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, Ankara 1978, s.170; N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s.45; İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul 1995, s.10-12.

¹¹R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara 1976, s.149; G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1750-1800*, Ankara 1977, s.49; İ. Kuyulu, "Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatından Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, S.IV, İzmir 1988, s.77.

benzeri kaynaklar yoktur. Belirtilen nedenlerden dolayı da yapıdaki süslemelerin yapılış tarihi, banisi ve ustası bilinmemektedir. Ayrıca bu tür duvar resimlerinin kronolojik bir gelişim ve bölgesel özellikler¹² göstermemesi de söz konusu süslemelerin üslup özelliklerine bakılarak tarihlendirmelerini güçleştirmektedir. H. Önkal yapıdaki bu süslemelerin 19. yüzyılda gerçekleştirildiğini düşünmektedir¹³. Bize göre bu süslemeler, biraz sonra aşağıda açıklayacağımız bilgi ve belgelere de dayanarak, daha erken bir döneme ait olmalıdır. Bu konudaki ilk kaynağımız Evliya Çelebi Seyahatnamesidir¹⁴. 1671 yılında bölgeye gelen seyyahımız, 7 dükkân ve bir hamamla bir de camiden birer kelime de olsa söz etmiş, fakat yapının inşa ve süsleme özelliklerine hiç değinmemiştir. Belli ki o dönemler de özelliği olmayan, sade kuruluşa sahip bir eserdir. Süslemelerin tarihlendirilmesi konusundaki asıl belgemiz, 19. yüzyıla ait bir Şer'îye Sicili'dir. Karaburun'a ait olduğu anlaşılan 106 Nolu bu Şer'îye Sicili'nde, caminin Ayşe Kadın tarafından tamir ettirildiğine dair bir kayıta rastlanmaktadır¹⁵. Bir başka belge ise İzmir I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivinde, yapı ile ilgili tescil fişinde yer alan mezartaşı¹⁶ fotoğrafıdır. Kitabesinden, bu taşın H. 1219 / M.1804 tarihinde vefat eden Ayşe Kadın'a ait olduğu anlaşılmaktadır (Res.19). Zannımızca, Karaburun'a ait Şer'îye Sicili'nde adı geçen Ayşe Kadın bu şahıs olmalıdır. Bütün bu bilgi ve belgeler, caminin 18. yüzyılın ikinci yarısındaki bir tarihte, muhtemelen de son çeyreğinde, Ayşe Kadın tarafından tamir ettirildiğini; araştırmamızın konusunu teşkil eden süslemelerin de camiye bu onarım sırasında eklenmiş olabileceğini düşünmemize imkân vermektedir.

¹² Arık, *a.g.e.*, s.140; Renda, *a.g.e.*, s.137; Kuyulu, *a.g.m.*, s.77.

¹³ Önkal, *a.g.m.*, s.283.

¹⁴ Zillioğlu, *a.g.e.*, s.530.

¹⁵ Arşivindeki bu belgeyi kullanmamıza izin veren Manisa Celal Bayar Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim üyesi sayın Cahit Telci'ye teşekkür ederim. Telci - Güntürk, *a.g.e.*, s.21.

¹⁶ Fotoğrafa göre bu taş, caminin bahçesinde duruyor olmalıydı. 2005 yılından buyana Mordoğan'da yaptığımız incelemeler sırasında, caminin dışında, bahçe duvarlarından birinin kenarında, gelişi güzel atılmış birkaç mezar taşının varlığını tespit ettik. Eskiden var olduğunu anlaşılan, ancak ne zaman ve ne sebeple yok olduğu belirlenemeyen Ayşe Kadının mezar taşına bu taşların arasında rastlayamadık. Üzülerek belirtmek isteriz ki artık bu taşta kaybolmuş gözyle bakmak gerekir.

Resim 19. Eski Mordoğan Köyü. Ayşe Kadın'a ait mermer mezar taşı (İzmir, I Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi).

Resimlerle ilgili diğer bir önemli problem de sanatçı sorunudur. Bu konuda, ne süsleme ustası ne de başka bir kaynak bize yazılı bir belge bırakmamıştır. Dolayısı ile süslemeleri yapan sanatçı veya sanatçıları tanımıyoruz. Mevcut bilgilerden yola çıkarak süsleme ustasının veya ustalarının bırakın adını, lakabını veya unvanlarını; mensubu olduğu halkı bile tahmin etmek, belirlemek güçtür. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, biz yine de bir tahminde bulunmak istiyoruz. İsmi bilinen birkaç sanatçı dışında, bu tür duvar süslemelerinin büyük çoğunluğunun, resim alanında eğitim almamış halk sanatçıları tarafından yapıldıkları düşünülmektedir¹⁷. Acemice, zaman zaman da çocuksu çizgilerle yapılmış bu süslemelerde de benzer bir durumla karşı karşıya olduğumuzu tahmin ediyoruz. Hatta bunların, yabancı veya azınlıklara mensup bir sanatçı tarafından yapılmış olabilecekları düşüğe olsa bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Renkli boylarla yapılmış kalem işi süslemeler Anadolu'da, hemen her dönemde sevilerek kullanılan bir süsleme türüdür. Anadolu Selçuklu dönemi camileri içinde özel bir grup oluşturan ve Sanat Tarihi literatüründe *ahşap tavanlı ve ahşap destekli camiler*¹⁸ adıyla anılan yapıların birçoğu bu tür süslemelere sahiptir. Renkli boylarla yapılan süslemeler sadece Selçuklularla sınırlı kalmamış Beylikler ve Osmanlı döneminde de sevilerek kullanılan bir süsleme çeşidi olmuştur¹⁹. Ancak, 18. yüzyıl ikinci yarısından

¹⁷Arık, *a.g.e.*, s.119, 141.

¹⁸Ahşap destekli ve ahşap tavanlı camilerin mimari özellikleri ve süslemeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Akok, "Kastamonu'nun Kasaba Köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii", *Belleten*, C.X, S.38, Ankara 1946, s.293-301; K.Otto-Dorn, "Die Ulu Dschami in Sivrihisar", *Andolu (Anatolia)*, S.IX, Ankara 1965, s.161-165; Y. Önge, "Anadolu'da XIII-XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Ankara 1970, s.291-296; ay.yaz., "Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar", *Atatürk Konferansları*, S.V, Ankara 1975, s.179-195; A. Kuran, "Anadolu'da Ahşap Sütünlü Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s.179-186.

¹⁹Beylikler ve Osmanlı dönemi yapılarında kalem işi süsleme hakkında daha detaylı bilgi için bkz. G. Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1971; ay.yaz., *Beylikler Devri Sanatı XIV - XV. Yüzyıl (1300 -*

önce yapılanlar hem kompozisyon itibarıyla hem de kendine has karakteristikleriyle, 18. yüzyılda yeni bir süsleme tarzı olarak ortaya çıkan ve Batı etkileri taşıyan duvar resimlerinden ayrılır. Bu bağlamda, incelediğimiz yapıdaki duvar resimleri de söz konusu akımın, küçük yerleşim ölçeğindeki uygulamalarına sahip tipik bir temsilcisidir.

Mordoğan Ayşe Kadın Camisi'nde yer alan duvar resimlerinin konu ve üslup bakımından benzerlerini Anadolu'nun diğer merkezlerinde de (Yozgat, Manisa, Aydın, Denizli, İzmir) bulmak mümkündür.

Resimlerde işlenen başlıca konular; natüremortlar, orman manzaraları, Kâbe, konak, cami gibi yapı tasvirleri, kubbe, sütun ve perde motifleridir. Bunlardan bitki tasvirleri en çok işlen konulardandır. Bu tasvirler, "C" ve "S" şekilli kıvrık dallar, tek tek veya buket şeklinde işlenerek ayaklı birer vazo veya kâse içine yerleştirilmiş çiçeklerden oluşan kompozisyonlardır. Bu tarzda işlenmiş bitki motiflerine, Batılılaşma dönemi süslemelerine sahip hemen her yapıda rastlamak mümkündür. Bademli (Ödemiş/İzmir) Kılıczade Mehmet Ağa Camii (1811)²⁰, Birgi Çakırağa Konağı (19.yy. ilk yarısı)²¹, Denizli Acıpayam Yazırköyü Camii (XIX.yy)²², Denizli Boğaziçi Kasabası Eski Camii (1774/75)²³ gibi yapılar bu tür resimlerin bulunduğu örnekler arasında sayılabilirler.

Bunların arasına, Anadolu dışından, Azerbaycan'dan bir kaç örneği; Kuba Cuma Mescidi (1802)²⁴, Zakatala Mosul Köyü Mescidi (1836)²⁵ ve Şeki Han Sarayı (1797)²⁶ süslemelerini de dâhil edebiliriz. Azerbaycan örneklerindeki tasvirlerinde Batı üslubunda oluşu ve Anadolu'da Batı etkilerinin hâkim olduğu yıllarda işlenmiş olmaları, bu tarz süslemelerin Anadolu etkisine bağlanıp bağlanamayacağı sorusunu akla getirmektedir (Res.20-22). Aynı milletten ve dinden olan insanların aynı zaman diliminde fakat farklı coğrafyalarda yaptıkları sanat eserleri arasında üslup farklılıkları bulunmakla beraber bazı benzerlikler de göze çarpmaktadır. Gösterdiğimiz örnekler bu tür duvar resimlerinin sadece Anadolu ile sınırlı kalmayıp, Azerbaycan'ı da etkisi altına aldığı muhakkaktır. Bunun birinci nedeni Anadolu'dakine benzer bir gelişmedir. 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın başlarında ülkede yaşanan siyasi bölünmüşlükten sonra, 18. yüzyılın ikinci yarısında itibaren çeşitli hanlıklar kurulmuş ve bu hanlıklar Batı ile

1453), Ankara 1989; Önge, *a.g.m.*, s.179-195; Y. Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme-I Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979; Y. Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300 – 1453)*, Ankara 2002.

²⁰İ. Kuyulu, "Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir)", *Vakıflar Dergisi*, S.XXIV, Ankara 1994, s.148, res.12.

²¹S. H. Eldem, "Çakırağa Konağı", *Türkiyemizi*, S.1, İstanbul 1970, s.13; İ. Kuyulu, "Çakırağa Konağı", *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, (Ed. R. H. Ünal) Ankara, 2001, s.149, res.127-130,142; Değerli, *a.g.t.*, s.134, res.115.

²²Arık, *a.g.e.*, s.43-44, res.38; Renda, *a.g.e.*, s.152.

²³Ş. Çakmak, "Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli)", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, C.I, Ankara 1995, s.531-532, res.2.

²⁴E. Çağlıtütüncügil, "Azerbaycan'da Kuba Cuma Mescidi'nin Süsleme Özellikleri ve Kitabesi Üzerine Bazı Notlar", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir –Bildiriler-*, C.II, Ankara 2007, s.567, res.8-10; ay.yaz., *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2007, s.175, res.353.

²⁵Çağlıtütüncügil, *a.g.t.*, s.181-187, res.384,400,402.

²⁶M. Useynov - L. Bretanitsky - A. Salamzade, *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskva 1963, s.320; A.R.Salamzade-M.E.İsmayilov-K.M.Memmedzade, *Şeki*, Bakı 1988, s.127-130; R. Efendi-T. Efendi, *Azerbaycan Bezek Seneti*, Bakı 2002, s.23; K. C. Kerimov-R. S. Efendiyev-N. Rızayev-İ. Habibov *Azerbaycan İnceneseti*, Bakı 1992, s.201-203.

daha yakın ilişkiler geliştirmiştir. Bunun neticesinde Batılı etkiler toplumun her alanında olduğu gibi kültür ve sanat alanında da kendini göstermeye başlamıştır²⁷. Diğer bir neden de iki kardeş ülkenin sanat adamları arasındaki karşılıklı etkileşimdir. Şehirlerdeki saraylara, evlere ve kimi camilere yapılan resimler bunun güzel göstergelerindedir. Bu yapılardan Şeki Han Sarayı'nda görülen kalem işi süslemeler, içinde canlı figürlerin yer alması bakımından diğerlerinden farklı bir görüntü sergilemektedirler.

Resim 20. Kuba, Cuma Mescidi. Kubbe içindeki süslemelerden ayrıntı.

Resim 21. Zakatala-Mosul Köyü, Mosul Mescidi. Mihrap çevresindeki süslemelerden ayrıntı.

Resim 22. Şaki Han Sarayı. İkinci kat, merkez oda kuzey duvarındaki resimler

²⁷Bu dönemde Şeki, Kuba, Şuşa gibi şehirler medeniyet merkezine çevrilmiştir. Bu hareketin başını da daha varlıklı ve büyük nüfuzsa sahip beyler çekmiştir. Azerbaycan'ın bu dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Z. Bunyatov, *Azerbaycan Tarihi En Gadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C.I, Bakı 1994, s.190-202; İ. Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870. Yıllara Kadar*, Bakı 1996, s.556-569.

Yapının duvar resimleri arasında, bu dönemde yaygın olarak kullanılan tek yapı tasvirlerine de rastlanmaktadır. Ancak bunların hangi yapılara ait olduğu belirlenememektedir. Sanatçı, bu resimleri hayali olarak yapmış olabileceği gibi çevresinde gördüğü herhangi bir yapıyı da resmetmiş olabilir. Mordoğan'ın da İzmir'e çok yakın bir konumda olduğu düşünüldüğünde, sanatçının halen bu şehirde benzerleri görülebilen, Ege yöresine özgü, kiremit kaplı, kırma çatılı, dar cepheli evlerden veya konaklardan bazılarını resmetmiş olması bir ihtimal olarak ileri sürülebilir. Ön ve yan cepheleri birlikte gösterilen bu yapılar daha çok birer konak betimlemeleridir. Birer çerçeve içine alınmış bu konaklar, boşlukta duran bir zemin üzerine yerleştirilmiş, yandan ve arkadan da ağaçlarla kuşatılarak dar da olsa bir tabiat görüntüsü içine alınmışlardır. Işık-gölge oyunları, renk tonlamaları ve perspektif denemeleri batı etkilerini çağrıştıran, iki farklı bakış açısından görünür biçimde işlenmeleri, yerleştirilişlerindeki acemilikler ve ayrıntıcı işleme tekniği minyatür geleneklerine bağlanabilecek özelliklerdir. Bunlar, İzmir Şadırvanalı Camii (1630)²⁸ şadırvan tonozu, Zeytinliova (İzmir) Hacı Mustafa Ağa Camii (1747)²⁹, Soma Hızır Bey Camii (1791)³⁰ mahfil saçağı, Soma (Manisa) Damgacı Camii (XIX.yy ilk yarısı)³¹ ve Yozgat Başçavuş Oğlu Camii (1801)³² mahfil katının saçağında görülen bir grup duvar resminin arasında yer alan tek yapı tasvirleri ile benzer kuruluş özellikleri taşır. Pencere, kapı gibi açıklıkların biçimlenişi, kırma çatılı örtüler, yandan ve arkadan ağaçlarla çevrelenmeler neredeyse tüm yapılarda aynıdır. Ancak gerek Yozgat Başçavuş Oğlu Camii gerekse Soma Damgacı ve İzmir Şadırvanalı Camilerinde görülen tek yapıların, Mordoğan Ayşe Kadın Camii'nden farklı olarak bir su kenarında veya deniz kıyısında bulunmaları değişik bir durum ortaya koymaktadır.

Mimari tasvirler arasında yer alan Kâbe tasviri ayrı bir öneme sahiptir. Mihrap kavсарasına işlenmiş olan bu tasvir; bir yandan aynı resim içinde çeşitli açılardan gösterilmiş ve acemice biçimlendirilmiş iki boyutlu yapıları ile geleneksel minyatür sanatının alışkanlıklarını sürdürürken, bir yandan da yerleşme düzeni ile oluşturulan hacim ve derinliğin hissettirdiği, başarısız perspektif girişimi ve renk tonlamaları ile Batı resminin izlerini taşıyan geçiş dönemi ürünü olduğunu gösterir. Bu tip Kâbe tasviri dönemin pek çok yapısında karşımıza çıkmaktadır. Aydın-Koçarlı Cihanoglu Camii (1834)³³ mihrabında, Bademli (Ödemiş/İzmir) Kılıczade Mehmet Ağa Camii(1811)³⁴ harim girişinin batsında, Muğla Kurşunlu Camii (1853)³⁵ kubbe eteğinde, Soma Hızır Bey Camii (1791)³⁶ son cemaat yerinde, Denizli Belenardıç

²⁸Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu...*, s.49, res.43.

²⁹İ.Kuyulu, *Kara Osman-Oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Ankara 1992, s.33-34, res.20-23.

³⁰R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da...*, s.16-17, res.11; ay.yaz., *Batılılaşma Dönemi Anadolu...*, s.35-37, res.28-30.

³¹Kuyulu, İ. Kuyulu, *a.g.m.*, s.69-70, res.6.

³²Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da...*, s.28, res. 40-42; ay.yaz., *Batılılaşma Dönemi Anadolu...*,s.42, res.36-37.

³³Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu...*, s.47, res.41.

³⁴Kuyulu, "Bademli Kılıczade Mehmet Ağa...", s.153, res.14.

³⁵Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu...*, s.55, res.47.

³⁶Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da...*, s.14-15, res.6; ay.yaz., *Batılılaşma Dönemi Anadolu...*, s.32, res.27.

(Torapan) Köyü Camii (1884)³⁷ harim güney duvarındaki Mekke ve Medine tasvirleri bunlardan bazılarıdır. Bu son zikrettiğimiz örnek, Mordoğan Ayşe Kadın Camisine üslup açısından en yakın olanıdır. Çocuksu çizgiler, yapıların yerleştirilişi ve biçimlenmeleri, bir iki ufak ayrıntı dışında, her iki örnekte de aynıdır. Diğer yapılardaki tasvirler; geride yer alan dağları, Mekke kentini çevreleyen sur duvarları, revaklı avlunun etrafına sıralanmış düz damlı evleri, hurma ağaçları ve diğer yapı tasvirleri ile hayalide olsa bir kent manzarası sunmaktadır. Dolayısı ile bunlar hem üslup hem de kompozisyonlara dâhil edilen elemanlar bakımından daha zengin örneklerdir.

Yapıdaki duvar resimlerinde dikkat çekici süslemelerden biri de sadece orman manzaralarının işlendiği konulardır. İncecik gövdeleri üzerinde yükselen servi ağaçlarından başka çam veya palmyelerden oluşan bu orman manzaraları, üzerleri daha önceki dönemlerde badana edildiği için günümüzde siluet halinde algılanabilmektedir. Ancak yine de konu ve üslup rahatlıkla seçilebilir durumdadır. Ağaçların büyüklü küçüklü biçimlenişi ve yerleştirilişleri ile verilmek istenen perspektifin yanı sıra renk tonlamaları ve ışık-gölge oyunları da batı etkilerini açıkça belli etmektedir. Benzer şekilde, orman manzaralarının, dönemin diğer yapılarında da büyük bir beğeni ile kullanıldığını görmekteyiz. Ancak bu yapılardaki orman tasvirleri genellikle bir takım mimari yapılarla birlikte ele alınmıştır. Başlı başına orman manzarasının işlendiği nadir örnek olarak Bademli (Ödemiş/İzmir) Kılıczade Mehmet Ağa Camii (1811)³⁸ gösterilebilir. Yapının harim duvarları ve tavanında tek başına işlenmiş orman manzaraları vardır. Özellikle güney duvarını bezeyen orman manzarasının mihrapla yarışacak şekilde, anıtsal boyutta işlenmesi ilk defa karşılaşılan bir durumdur. İncelediğimiz yapıdaki orman görünümünün de yanında yer aldığı pencereye yaklaşan boyutlarda işlenmesi, Kılıczade Mehmet Ağa Camisi'ndekine benzer bir tarza işaret etmektedir. Bu özellik, kesin olmamakla beraber aynı atölyede yetişmiş ustalardan birinin elinden çıkmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Bu dönemin en çok sevilen, karakteristik süsleme öğelerinden biri de asılı duran perde motifleridir. Boyama veya alçıdan yapılmış bu süsleme unsurları başta mihrap nişleri olmak üzere, üst örtüler, duvar yüzeyleri ve geçiş öğelerinde kullanılmıştır. Ortalarında yer alan birer kurdele ile iki yana çekilmiş bu perdelerin kıvrımları, ince çizgiler, renk tonlamaları ve ışık-gölge oyunları ile verilmektedir. Kemalpaşa (İzmir) Yukarı Kızılca Köyü Halil Ağa Camii (1893)³⁹ merkez kubbe eteğinde ve son cemaat yeri tonozlarında görülen perde motifleri ile Birgi Çakırağa Konağı'nın (19.yy. ilk yarısı)⁴⁰ misafir odasında yer alan örnekler benzerlerinden sadece bir kaçıdır. Özellikle Çakırağa Konağı'ndaki perde motifleri, ince çizgiler ve ışık-gölge etkisiyle verilmiş kıvrımlarının yanı sıra yüzeyine yayılan çiçekli dallar ile Mordoğan Ayşe Kadın Camisindeki örnekleri hatırlatmaktadır.

³⁷Ş. Çakmak, "Belenardıç (Torapan) Köyü Camii (Güney/Denizli)", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VII, İzmir 1994, s.25, res.6.

³⁸Kuyulu, "Bademli Kılıczade Mehmet Ağa...", s.155, res.8-9; Değerli, *a.g.t.*, s.118; res.154.

³⁹R.H. Ünal, "Yukarı Kızılca Köyü, Halil Ağa Camii", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VII, İzmir 1994, s.216, res.10; H. Ürer, "Kemalpaşa ve Çevresinde Türk-İslâm Eserleri-I (Camiler ve Türbeler)", *Kemalpaşa Kültür ve Çevre Sempozyumu 3-5 Haziran 1999*, İzmir 1999, s.185; Değerli, *a.g.t.*, s.58,59; res.62-68.

⁴⁰Kuyulu, "Çakırağa Konağı", *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası...*, s.146, res.144; Değerli, *a.g.t.*, s.91, res.121-122.

Benzer örnekler arasında, dönemin modasına uygun alçıdan perde motifleri ile süslü İzmir camilerini de sayabiliriz. Bugünkü görünümünü 19. yüzyılda kazanmış olan bu yapılardan Kemeraltı (1671) ve Başdurak Camilerinde (17.yy. ikinci yarısı) mihrap nişinin hemen önüne, püsküllü kuşakla iki yana çekilmiş birer perde motifi asılmıştır⁴¹. Bu perdelerin alçıdan yapılmış olması, onları incelediğimiz yapıdaki örneklerden ayıran en önemli özelliktir.

Yapıda yer alan ilginç süslemelerden biri de kubbenin iç yüzünü dilimlere ayıran barok sütunların taşıdığı kubbe tasviridir. Yerleşme düzeni bakımından Batılı perspektif kurallarına uyan, fakat ayrıntıya girince şaşırان bakış açıları ve oranları ile minyatür geleneklerine bağlı kalan bir kompozisyon olduğu anlaşılmaktadır. Kubbesinin iç yüzü, bu şekilde tasvir edilmiş mimari unsurlarla dilimlere ayrılmış yapılara örnek olarak Muğla Kurşunlu Camisini (1853, 1901)⁴² verebiliriz. Ancak burada, sütunların aralarında kalan yüzeylere, Ayşe Kadın Camisi'nden farklı olarak, "C" ve "S" kıvrımlı dallardan oluşan birer kartuş yerleştirilmiş ve bu kartuşların içine, mimari tasvirlerin yer aldığı manzara resimleri işlenmiştir.

Madalyonlar içinde yer alan yazıların da Arapça dilbilgisi ve yazım kurallarına uymayan, bozuk bir ifade ile yazılmış olmaları; bu konuda, yeterli bir eğitim görmemiş, acemi bir usta elinden çıkmış olduklarını gösterir gibidir.

Sonuç olarak, Eski Mordoğan Köyü Camii çeşitli dönemlerde yapılan eklemelerle günümüze kadar gelebilmiş bir eserdir. Bugünkü şeklini 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında aldığı tahmin ettiğimiz yapı dıştan görünüşünü korumuş, fakat içten inşa edildiği dönemin süslemelerinden tamamen farklı bir süsleme programı ile bezenmiştir. Bu nedenle cami, mimari özelliklerinden daha çok Geç Dönem süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Bu süslemelerin büyük bir kısmı muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşabilmiştir. Ancak bir kısmı da iyi korunamadığı için onarımlar ve aşınmalar sebebiyle kaybolmuştur. Yapıya 18. yüzyılın ikinci yarısından sonraki bir dönemde eklendiği tahmin ettiğimiz bu süslemeler, geçiş döneminin karakteristik özelliklerini taşıyan ilginç örneklerdendir. Resimleri yapan sanatçıyı tanımıyoruz. Ancak sanatçısı kim olursa olsun, bir geçiş evresi olan, Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatına özgü yerli örneklerdir. Resimlerdeki izlenimci üslup, yerleşme düzeni, ışık-gölge oyunları ve renk tonlamaları, geleneksel minyatür sanatının alışkanlıklarından bir dereceye kadar kurtularak, Batılı tarzda resim yapmaya özen gösterildiğini kanıtlarken; ayrıntıcı işleme tarzı ve aynı resim içinde birden fazla bakış açısı gibi özellikler minyatür sanatının izlerinin, diğer örneklerde olduğu gibi halen devam ettirildiğine işaret etmektedir. Manzara tasvirlerinde yer alan tek tek veya gruplar halinde yapılar, çeşitli açılardan; çoğunlukla cepheden, bazen de Kâbe'nin çevresindeki revaklarda olduğu gibi haritayı andıran biçimde kuş bakışı işlenmiştir. Bu manzaraların ilk bakışta İzmir ve çevresinden görüntüler olduğu akla gelse de hayali veya uydurma tasvirler olabileceği de düşünülebilir. Resimlerin önemli bir yanı da kompozisyonlarda insan veya hayvan figürlerinin hiç kullanılmamış olmasıdır. Yapının süslemeleri, Batılılaşma Dönemine ait duvar resimleri hakkındaki bilgilerimizi belki büyük ölçüde değiştirmeyecektir. Fakat Türk Sanatının genel gelişim çizgisi içinde

⁴¹İzmir camilerinde görülen alçı süslemeler hakkında detaylı bilgi için bkz. L. Bulut, "İzmir Camilerinde Alçı Süsleme", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VIII, İzmir 1996, s.3,5, res.1,11.

⁴² Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu...*, s.55, res.47-49.

yaşanan üslup değişimlerine iyi bir örnek teşkil etmesi bakımından önemli bir katkı sağlayacaktır kanısındayız. Dileğimiz, her geçen gün yok olmaya yüz tutan bu tür resimlerle süslü yapılara gereken ilgi ve özen gösterilir, bunlar gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılır.

Kaynakça

- AKIN, Himmət, *Aydınogulları Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968.
- AKSEL, Malik, *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul 1960.
- AKOK, Mustafa, "Kastamonu'nun Kasaba Köyünde Candaroğlu Mahmut Bey Camii", *Belleten*, C.X, S.38, Ankara 1946, s.293-301.
- ALİYARLI, İsrail, *Azerbaycan Tarihi Uzak Geçmişten 1870. Yıllara Kadar*, Bakı 1996.
- ARIK, Rüçhan, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç*
 _____, *Ahşap Cami*, Ankara 1973.
 _____, "Camide Resim", *Türkiyemiz*, S.14, İstanbul 1974, s.2-9.
 _____, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara 1976.
 _____, "Yozgat'da Resimli Bir Cami ve Bir Ev", *Sanat Dünyamız*, S.7, İstanbul 1976, s.24-32.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.
- BULUT, Lale, "İzmir Camilerinde Alçı Süsleme", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VIII, İzmir 1996, s.1-9.
- BUNYATOV, Ziya, *Azerbaycan Tarihi En Gadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C.I, Baskı 1994.
- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, Ersel, "Azerbaycan'da Kuba Cuma Mescidi'nin Süsleme Özellikleri ve Kitabesi Üzerine Bazı Notlar", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir –Bildiriler-*, C.II, Ankara 2007, s.565-580.
- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, Ersel, *Azerbaycan'daki İslami Dönem Yapılarında Süsleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.
- ÇAKMAK, Şakir, "Belenardıç (Torapan) Köyü Camii (Güney/Denizli)", *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VII, İzmir 1994, s.19-26.
- ÇAKMAK, Şakir, "Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli)", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, C.I, Ankara 1995, s.529-540.
- DAĞLI, Yücel. - vd., *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C.9, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- DEĞERLİ, A.Simla, *İzmir Türk Mimarisinde Duvar Resimlerinin Korunması ve Restorasyon Sorunları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü TDAE Türk Sanatı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.
- DEMİRİZ, Yıldız, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme-I Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979.
- EFENDİ, Rasim. – Efendi, Toğrul, *Azerbaycan Bezek Seneti*, Bakı 2002.
- ELDEM, S. Hakkı, "Çakırağa Konağı", *Türkiyemiz*, S.1, İstanbul 1970, s.11-15.
- Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, C. 8, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- GÜRBİYİK, Cengiz, *Karaburun Yarımadası'nda Türk Mimarisi*, İstanbul 2010.
- İzmir İl Kültür Envanteri "Çeşme-Karaburun"*, T.C. İzmir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, İzmir, 2001.
- İŞİK, Şevket, *Karaburun Yarımadası'nın Tarihsel Coğrafyası*, İzmir 2002.
- KERİMOV K. C. - vd. *Azerbaycan İnceseneti*, Bakı 1992.
- KUBAN, Doğan, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1954.
 _____, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995.
- KURAN, Abdullah, "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s.179-186.
- KUYULU, İnci, "Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatından Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, S.IV, İzmir 1988, s.767-78.
 _____, *Kara Osman-Oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Ankara 1992.

- _____, “Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir)”, *Vakıflar Dergisi*, S.XXIV, Ankara 1994, s.147-158.
- _____, “Çakırağa Konağı”, *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, (Ed. R. H. Ünal) Ankara, 2001, s.141-152.
- MERÇİL, Erdoğan, “Aydinoğulları”, *İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s.239-241.
- NEMLİOĞLU, Candan, “Kalem İşi Teknikleri”, *Antika*, S.17, (1986), s.6-7.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul 1995.
- ÖTTO-DORN, Katerina, “Die Ulu Dschami in Sivrihisar”, *Andolu (Anatolia)*, S.IX, Ankara 1965, s.161-165.
- ÖNEY, Gönül, *Ankara’da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1971.
- ÖNEY, Gönül, *Beylikler Devri Sanatı XIV - XV. Yüzyıl (1300 - 1453)*, Ankara 1989.
- ÖNGE, Yılmaz, “Anadolu’da XIII-XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi”, *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Ankara 1970, s.291-296.
- ÖNGE, Yılmaz, “Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar”, *Atatürk Konferansları*, S.V, Ankara 1975, s.179-195.
- ÖNKAL, H. Akk., “Mordoğan Köylerinden Üç Cami”, *XI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler 17-19 Ekim 2007*, İzmir, 2009, s.283-293.
- ÖZBEK, Yıldray, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300 – 1453)*, Ankara 2002.
- RENDA, Günsel, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1750-1800*, Ankara 1977.
- RENDA, Günsel - Erol T., *Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*, C.I, İstanbul 1980.
- SALAMZADE A.R.- vd. *Şeki*, Baku 1988.
- TELCİ, Cahit - Güntürk B., *Karaburun*, İstanbul 1996.
- USEYNOV Memmet - vd. *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskva 1963.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, Ankara 1978.
- ÜNAL, R.Hüseyin, “Yukarı Kızılca Köyü, Halil Ağa Camii”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VII, İzmir 1994, s.211-225.
- ÜRER, Harun, “Kemalpaşa ve Çevresinde Türk-İslâm Eserleri-I (Camiler ve Türbeler)”, *Kemalpaşa Kültür Ve Çevre Sempozyumu 3-5 Haziran 1999*, İzmir 1999, s.149-192.